

הנובלה העברית בתקופת הרנסנס

אומנות הסיפור של אליהו קפשאלי איש קנדיה

עלי יסף

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה
	חלק ראשון: המבוא
11	פרק ראשון: הסופר, התקופה – ביוגרפיה רנסנסית א. משא פדובה 15; ב. מוות בקנדיה 19; ג. פורים של קנדיה 23; ד. ריאליזם בעולם של אמונה 28
39	פרק שני: בעקבות הסיפורת היהודית א. הכרוניקה והסיפור 39; ב. המיתוס 47; ג. האלגוריה 50; ד. הפרודיה 53; ה. האגדה 53
57	פרק שלישי: ההלצה – רטוריקה בשירות הסיפור א. אומנות השיבוץ 57; ב. חריזה בנקודת ההיפוך 61; ג. ריתמוס הפרוזה 64; ד. ה'הלצה' והסיפור 68
73	פרק רביעי: הנובלה – מרנסנס איטלקי ליצירה עברית
85	פרק חמישי: הנובלה ההיסטורית של אליהו קפשאל
	חלק שני: הנובלות
99	פרק ראשון: מחזורי הסיפורים
99	א. עלייתו ונפילתו של דון שמואל הלוי
109	מחזור הסיפורים

116	ב. עלילות אשכנז: הנובלה כזיכרון היסטורי
132	מחזור הסיפורים
151	ג. הסולטן והיהודים: הישרדות בתנאי גלות
165	מחזור הסיפורים
185	פרק שני: הנובלות העצמאיות
185	א. אהבה ומלחמה: גבורת המאהב הישמעאלי
190	ב. לאהוב עד מוות: נסיכת ספרד ונסיך פורטוגל
199	ג. אונס, השפלה ונקמה: הכיבוש המוסלמי של ספרד
208	האונס
214	בן הפחמית
222	ד. פלומבה היפה וגירוש ספרד
232	ה. ארבעים שודדים במערה
241	ו. קורותיו של הומוסקסואל, רוצח אב ומרגל
253	פרק שלישי: השטן במצרים – נובלה היסטורית כמיתוס יהודי
284	פרק רביעי: פורים של קנדיה – אוטוביוגרפיה כנובלה רנסנסית
309	פרק חמישי: רבי משה בן נחמן לומד קבלה – מגמות בהתפתחות הסיפור העברי בעת החדשה המוקדמת
343	מקורות
346	מחקרים
363	מפתח כללי

פרק ראשון

הסופר, התקופה – ביוגרפיה רנסנסית

ממשל משלים אני... מן הסיפורים הערבים למען
נתענג בדרכי ההלצה כי נעמה.¹

אליהו בן אלקנה קפשאל, שחי את רוב חייו בקנדיה הוונציאנית (הרקליון בירת
האי כרתים), היה מגדולי הסופרים העבריים. בביוגרפיות עליו הוא הוגדר 'רב,
מנהיג והיסטוריון' – לא סופר!² – וחזן מאחת, ואף זו בקיצור נמרץ, לא נזכר
כלל בהיסטוריות של הספרות העברית.³ היעדר זה, הבולט אף יותר לנוכח הגדרתו

- 1 הציטוטים כאן ולהלן לקוחים מן המהדורה הביקורתית: סדר אליהו זוטא, ויסומנו
באמצעות הכרך והעמוד. המוטו: שם, א, עמ' 12.
- 2 כותרת המשנה לביוגרפיה של בניהו, רבי אליהו קפשאל; ברלין, כרוניקה; בן-ששון,
כרוניסטן יהודי: 'אחד הכרוניסטים היהודים הגדולים של המאה השש-עשרה' (עמ' 276);
בונפיל, היסטוריה יהודית, עמ' 16–21, מציע הבחנות חשובות לכתובתו ההיסטורית של
קפשאל, אך מתייחס אליו כאל היסטוריון בעיקר. מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית,
עמ' 23–29, מצביע על הקושי להכריע אם זה ספר היסטוריה או ספרות. כאלה גם דברי
סימונסון, והאכזבה מהדהדת היטב מדבריו: 'האגדות על תולדות היהודים... העובדות
ההיסטוריות מטושטשות בערפל כבד של דברי אגדה דמיוניים... היסטוריה אין כאן, כי
אם פולקלור' (סדר אליהו זוטא, ג, עמ' 93).
- 3 רות מקדיש פרק שלם בחיבורו הקלסי 'היהודים בתרבות הרניסאנס באיטליה' ל'דינאס
והספרות העברית' (רות, היהודים ברנסנס, עמ' 275–300), אך אינו מזכיר כלל לא את
קפשאל ולא את הנובלה העברית. צינברג כותב: 'לספרו של קפשאל נודע גם ערך ספרותי
ניכר. רב זה שנתחנך באיטליה הוא בעל כשרון ספרותי מובהק, שפתו ברורה וציורית, ללא
מליצות יתירות שהיו כה מקובלות בימים ההם' (צינברג, תולדות ספרות ישראל, ב, עמ'
277–276). דווקא היסטוריונים הכירו בכישרונו הספרותי. הקר: 'כמדומה שאין אנו צריכים
כלל להתייחס לפרטי תיאורים אלה כאל פרטי עובדות ומעשים שהיו. אליהו קפשאל,
כיד הדמיון הטובה עליו, ובעטו – עט סופר מהיר, בודה מעשים ומעשיות וסיפורים מושכי
לב כדי לסבר אוזנו של הקורא ולמשוך את ליבו' (הקר, הרבנות, עמ' 232). אף בונפיל,
האם תור הזהב, עמ' 94, המתייחס אומנם לכתובתו ההיסטורית, אומר דברים ברוח זו:

העצמית של קפשאלי, הניכרת כבר מן המוטו המצוטט לעיל, בא הספר שלפנינו להשלים. אירוע אחד עשוי להמחיש כבר עתה את החסר הזה. בשנת 1541, שלוש שנים לאחר הפרעות ביהודי קנדיה,⁴ עולה קפשאלי כראש הקהילה אל הבמה בבית הכנסת המרכזי כדי לשאת דברים לזכר 'הנס הגדול' שאירע באותו יום קשה בי"ח בתמוז רצ"ח. הוא נושא את דבריו, 'נגד [כלומר לנוכח] זקני עמי, ובעת ההיא, הלא ממשל משלים אני, נאום יי'. כלומר זהותו העצמית, שמכוחה הוא פונה אל קהילת קנדיה באירוע שאין רשמי או משמעותי ממנו, היא קודם כול של סופר, עוד לפני היותו 'היסטוריון, רב, מנהיג'.

קפשאלי⁵ נולד בשנת 1490 לערך ונפטר בשנת 1550 בקנדיה, שאליה היה קשור הן בשושלתו המשפחתית והן מבחינה חברתית וכלכלית. מכיוון שבשתי ביוגרפיות מקיפות, כולל תיקונים ועדכונים מאוחרים יותר,⁶ תוארו לפרטיהן תולדות משפחתו בקנדיה הוונציאנית ובממלכה העות'מאנית, מעמדו כרב ומנהיג הקהילה ותרומתו לתולדות ההלכה, אין טעם בחזרה על דברים ידועים וזמינים, ואף אין אלה מגמתו וייעודו של הספר שלפנינו.

שתי הביוגרפיות, שחיברו מאיר בניהו ואלאידה פאודיצ'ה, מצביעות על שני הקצוות באישיותו וביצירתו של קפשאלי. הראשונה מתרכזת, כמעט לחלוטין, ביצירתו 'היהודית', הן בכתובה ההיסטורית, הן בכתובה ההלכתית והן בתפיסת עולמו החברתית והמוסרית. נמסרים כאן בפירוט מעמדו כפוסק הלכה בקנדיה עצמה והמחלוקות שבהן היה מעורב עם חכמים בני דורו, בעיקר באיטליה ובמצרים, פסיקותיו ותפיסתו בענייני הלכה ומוסר, הדומיננטיות שלו בחקיקה ובעריכה של 'תקנות קנדיה' הידועות ומעמדו הרשמי בהנהגת הקהילה היהודית בקנדיה ובאיי יוון הסמוכים. בניהו מתעלם כמעט לחלוטין מן ההקשרים הלא-יהודיים של פעילותו החברתית והתרבותית של קפשאלי וכמעט אינו נועץ במסמכים

'... the most successful work to have been written within the conventional historical literary genre of the epoch was that of Capsali. It is a pity that its true originality has not yet attracted sufficient scholarly scrutiny'.

4 הדיון להלן ב'פורים של קנדיה', כאן במבוא ובפרק הרביעי בחלק השני, מוקדש לאירוע משמעותי זה בחייו.

5 מכאן ואילך 'קפשאלי' הוא תמיד אליהו בן אלקנה קפשאלי הסופר וההיסטוריון, ואילו בני משפחה אחרים, כמו אחי סבו משה קפשאלי, אביו אלקנה קפשאלי ועוד, יוזכרו בשם המלא.

6 בניהו, רבי אליהו קפשאלי; פאודיצ'ה, בין כמה עולמות. בן-ששון, כרוניסטרן יהודי, מביא ראיות למעמדו ההלכתי של קפשאלי. קוראצול, ביוגרפיה, מדייק, ועל סמך מחקר מדוקדק של תעודות פנימיות של הקהילה היהודית וחיצוניות של השלטון הוונציאני, קובע את תאריך לידתו בין 1489 ל-1491, ואת פטירתו בשנת 1550.

מחזור הסיפורים

ויהי בימי מלך ספרד ר"י דו"ן פו"ל¹⁵ התנשאו היהודים מאד מאד וינשאו וינטלם כל ימי עולם, ונתן להם עשר ידות במעלה ובגדולה מיתר מלכי ספרד אשר לפניו, ורוב השלוחים שהיה שולח למלכים לא היו כי אם יהודים.

א.

ופעם אחת שלח יהודי חכם מלפניו [את] דון שמואל הלוי למלך פישקייא¹⁶ והיה לו חירום עמו וקטטה. ויקח המלך את היהודי ויאמר לו: בא ואראך מלך. ויביאהו חדר בחדר ויראהו את מלך ספרד חקוק בששר¹⁷ כדמותו כצלמו במקום המושב אשר הוא מסך את רגליו, ולבזות את מלך ספרד עשה כן. והשליח היהודי הנ"ל מהר להשיב למלך פישקייא וכה אמר: מה רב טובך אשר עשית, לצייר את אדוני המלך במקום הזה! כי בזמן שלא תוכל ליפנות ותהיה עצור, בראותך את מלכי, תירא ומעיק ירפו עד שתתשלשל, ולרפואתך ולטובתך עשית הדבר הזה. וכשמוע המלך התשובה הנוה הזאת נבהל ונשתומם מפניו. וישמע המלך ר"י דו"ן פו"ל הפועל הזה ויטב בעיניו ויאמר אל עמו: הנמצא כזה איש אשר רוח אלהים בו?

ב.

ויוסף עוד וישלחוהו בפיינד"רא¹⁸ ארץ לא עבר בה יהודי ולא ישב עברי שם. ויהי כשמוע ההמון ועם הארץ כי בא יהודי בארצם, געו בבכיה ויצעקו מכל חוגר חגורה ומעלה. ויבאו בחצר בית המלכות וקולם כים יהמה: אדונינו רצונינו לראות היהודי! כי חשבו שאינו בצורת אדם. ויצר למלך מאד כי ידע שאם יראהו להם יהרגוהו ויסקלוהו באבנים וימת, ומה יעשה עם מלך ספרד, וכי יפקוד שלוחו מה ישיבנו? וישסע המלך את אנשיו בדברים: מה לו ולכם בני? ידעתי את זדונכם ואת רוע לבבכם, כי למען תעשו עמו רעה תבקשו לראותו. שובו לכם לאוהליכם כי לא אוציאהו לפניכם. ויהי ביום השני ויתאספו אנשי העיר, ואנשי סדום נסבו על הבית מנער ועד זקן כל העם מקצה. ויקראו אל המלך ויאמרו לו: איה היהודי

15 Re באיטלקית: מלך. פדרו השלישי מלך קסטיליה, 1350–1369.

16 פורטוגל. השליחות, שהתרחשה בשנת 1358, מתועדת במסמכי התקופה.

17 צבע אדום ששימש לצביעת פסלי עץ או ציורי קיר, על פי יחזקאל כג, יד: 'צִלְמֵי כַשְׂדִּים (כְּשָׁדִים) חֲקָקִים בְּשֵׁשׁ'.

18 פלנדריה – צפון בלגיה.

אשר בא אליך – הוציאהו אלינו ונדעה אותו! ויצא אליהם המלך הפתחה והדלת סגר אחריה, ויאמר: אל נא אחי תרעו. ולא שמעו ולא שתו על לבם. וירע למלך מאד ויפלו פניו ויאמר: השבעו נא לי אם תעשו עמו רעה. וישבעו, אך ידע המלך כי לא ישמרו שבועתם, ויצר לו מאד.

וכראות דון שמואל הלוי כי המלך נבהל על הדבר הזה וירפו ידיו וכל עבדיו נבהלו, הושיע לו זרועו ויאמר למלך: איעצך ותשיב דבר את העם הזה כי למחר יהיה האות הזה ומחר תעשה כדבריהם, ואני איעצך את אשר תעשה. ויעש המלך כן. ויאמר: ביום השלישי ירד השליח לעיני כל העם אל הר שינאי והשונאי החישו.¹⁹ ויאמר איש אל אחיו: למחר נראה בריה חדשה, למחר יביטו אשר דקר את אלהיהם, וכאשר עשה כן יעשה לו. ויהי אחרי כן ויאמר דו"ן שמואל אל המלך: שלח העז את מקנך²⁰ בשדה וקח לי משם תיש גדול זקן עם מלא ימים. ויעש המלך כן ויקח לו את התיש. ויפלא בעיני המלך ויאמר: הודיעני מה תעשה. ויאמר: התיצב וראה את ישועת ה'.

ויהי ביום השלישי ויתקבצו כל העיר מן הקצה אל הקצה, ויבואו האנשים על הנשים ותמלא הארץ אותם. ויאמר היהודי למלך, אמור לעם הזה: בזאת אראה לכם היהודי. עמדו למטה בחצר המלך ואני אצוהו לשקף בעד החלון וראיתם ושש לבכם. ויאמר המלך לעמו כן. ויאמרו: כן תעשה כאשר דברת. ויקח היהודי טלית אחת צנוף יצנפהו צנפה, כדור על ראש התיש ותפילין שם בין עיניו. ואחר כן השקיף ראש התיש בעד החלון ויראוהו הגוים ויפלא בעיניהם, ויאמרו איש אל אחיו: זקנו זקן עזים, מושחת מאיש מראהו ותוארו מבני אדם. ויוסיפו כל העם לתמוה עוד, עליו יקפצו הגוים פיהם ויקללוהו קללה נמרצת: צא צא איש הדמים כי שפכת דם אלהינו והנך מת ברעתך, כי איש דמים אתה. עוד מילתא בפיהם, וישליכו עליו מנער ועד זקן טף ונשים אבנים ובליסטראות ואבני קלע לרוב, ויסקלו באבנים לעומתו ועפרו בעפר, ויקימו עליו גל אבנים גדול עד היום הזה. וימלט דו"ן שמואל בחכמתו ויבא אל אדוניו, ויספר לו את כל אשר קרהו. ויאמר: ברוך ה' אשר הציל אותך מתחת יד מצר"ים. ויאהב המלך את דו"ן שמואל הלוי מאד מאד, ויהי לו ליועץ ויפקידהו על ביתו וכל יש לו נתן בידו.

19 על פי שבת פט, ע"א: 'מאי הר סיני? שירדה שנאה לעכו"ם עלי', כאן – מחוכמת היהודי יחשו השונאים.

20 כלומר אל עדר העיזים שלך.